

ORYGINALNOŚĆ SATANOLOGII APOKALIPSY ŚW. JANA NA TLE LITERATURY BIBLIJNEJ

Słowa kluczowe: szatan/diabeł – Stary Testament – literatura apokaliptyczna – Nowy Testament – Apokalipsa św. Jana – smok – struktura zła

Key words: satan/devil – Old Testament – apocryphal Literature – New Testament – Apocalypse of John – dragon – structures of evil

Schlüsselworte: Satan/Teufel – Altes Testament – intertestamentische Literatur – Neues Testament – Apokalypse des Johannes – Drache – Strukturen des Bösen

WSTĘP

Niekwestionowane centrum przesłania zbawczego stanowi Dobra Nowina o Jezusie Chrystusie Mesjaszu i Zbawicielu. Jest oczywiste również, że głównym przeciwnikiem Jezusa Chrystusa i wspólnoty wierzących pozostaje szatan. W niniejszym opracowaniu podjęto próbę zarysowania oryginalnych cech satanologii Ap¹ w relacji do pozostałych ksiąg biblijnych. Podobnie jak inne ważne tematy teologiczne, także teologiczna koncepcja szatana nabiera w Ap szczególnej ostrości. Dzieje się tak z różnych przyczyn. Po pierwsze, Ap powstaje najprawdopodobniej jako jedno z ostatnich pism Biblii chrześcijańskiej. W związku z tym stanowi swoiste ukoronowanie teologiczne obydwu Testamentów. Po drugie – Ap to jedyna księga prorocka chrześcijan, tradycyjnie interpretowana jest jako objawienie okoliczności powtórnego przyjscia Jezusa Chrystusa oraz konsekwencji tego wydarzenia. Zarówno w pierwszej jak i w drugiej perspektywie apokaliptyczny obraz szatana jawi się jako bardzo interesujący, o niezwykle skondensowanej gamie treści teologicznych, istotnych także z perspektywy eklezjologii biblijnej. Należy z pokorą przyznać, że

---

* Ks. Marek Karczewski, prof. UWM, wykładowca na Wydziale Teologii UWM oraz w Wyższym Seminarium Duchownym w Elblągu.

¹ W celu bardziej wszechstronnego zapoznania się z teologicznym obrazem szatana w Ap zob. monograficzne opracowanie autora niniejszego artykułu *Szatan w Apokalipsie św. Jana*, Olsztyn 2013. Pod pojęciem „satanologia” rozumie się teologiczne treści związane z szatanem. W kontekście teologiczno-biblijnym satanologia stanowi część demonologii biblijnej.

kondensacja treści teologicznych, jak i profetyczny charakter Księgi sprawiają, że nie wszystkie treści satanologiczne są oczywiste i łatwe do interpretacji. Jak wskazują dzieje interpretacji Ap, nierzadko także ten wymiar teologii Ap podlegał nadinterpretacji, a nawet ideologizacji. Powyższe problemy uzasadniają układ logiczny tego opracowania. Posiada ono dwa zasadnicze punkty.

W pierwszym, syntetycznie omówiono kwestię rozwoju satanologii w przestrzeni teologii biblijnej. Podkreślono szcążkowy charakter koncepcji teologicznej szatana w Starym Testamencie. Wskazano także na podstawowe źródła pozabiblijne, szczególnie apokryficzne, które stanowią istotne świadectwo na temat rozwoju idei szatana na przełomie obu Testamentów. Świadectwa te, aczkolwiek nie natchnione pozwalają pełniej zrozumieć koncepcję teologiczną szatana w pismach nowotestamentowych. Następnie omówiono główne rysy satanologii Nowego Testamentu z wyłączeniem Ap.

W punkcie drugim przedstawiono główne oryginalne rysy satanologii Ap. Autor Ap z niezwykłą łatwością przywołuje treści dawne, zakorzenione w Starym Testamencie nadając im przy tym nowe, profetyczne znaczenie. Dynamika ta jest także dostrzegalna w satanologii Ap.

Poniższe opracowanie posiada typowy charakter teologiczny, dlatego wszelkie debaty naukowe o charakterze typowo egzegetycznym lub filologicznym zostały ograniczone do minimum. Ograniczona objętość artykułu naukowego nie pozwala także na całkowite wyczerpanie niektórych złożonych tematów teologicznych. Tam, gdzie było to możliwe zostały podane specjalistyczne opracowanie naukowe poszerzające perspektywę historyczną, egzegetyczną czy teologiczną omawianego tematu.

IDEA SZATANA W BIBLII

1. Szatan w Starym Testamencie

Stary Testament, ze względu na swoją różnorodność literacką i teologiczną stanowi wymagający teren interpretacji teologiczno-biblijnej. Jedną z cech teologii starotestamentowej jest jej dynamiczny charakter. Ważnych idee teologiczne takie jak np. zasada retribucji za grzech, mesjanizm, koncepcja transcendencji czy życia wiecznego podlegają stopniowemu rozwojowi, aby osiągnąć swoją pełnię w Nowym Testamencie. Dotyczy to także koncepcji szatana, choć z pewnością w sposób odmienny od innych ważnych treści teologicznych. Inny problem stanowi kwestia możliwości określenia relacji starotestamentalnej figury szatana do skomplikowanej demonologii Starego Testamentu².

Z perspektywy czysto leksykalnej bezpośrednio wzmianki o szatanie są dość rzadkie. Egzegeci są zgodni co do typowo semickiego rodowodu terminu שָׂטָן³.

² Zob. K. K o ś c i e l n i a k, *Zło osobowe w Biblii. Egzegetyczne, historyczne, religioznawcze i kulturowe aspekty demonologii biblijnej*, Kraków 2002, s. 25–79.

³ P. J. N e l, *The conception of evil and satan in Jewish traditions in the pre-Christian period*, w: *Like a roaring lion...*, red. P. G. R. de Villiers, Pretoria 1987, s. 1–21; P. D a y, *An Adversary*

Wskazuje się głównie na związek z rdzeniem חש – „błądzić, zwodzić, wprowadzać w błąd” lub חש – „przeciwstawiać się, wchodzić w drogę”⁴. Niektórzy sugerują związek terminu חש z terminem חש – „wałęsać się, krążyć, przebiegać teren”⁵. Różne wersje gramatyczne terminu חש pojawiają się w Starym Testamencie 27 razy, ale tylko niektóre z nich rzucają światło na problem szatana w perspektywie teologicznej.

W Lb 22,22 anioł Pana zagradza drogę Baalamowi (*TM*⁶: חש ; *LXX*⁷: διαβάλλειν). W 1 Sm 29,4 mówi się o potencjalnym przeciwniku w walce (*TM*: חש ; *LXX*: ἐπίβουλος τῆς παρεμβολῆς). Podobne znaczenie pojawia się w 1 Krl 11,14, gdzie przeciwnikiem Salomona jest Hadad Edomita (*TM*: חש ; *LXX*: σαταν) W wersji kronikarskiej dziejów Dawida tajemniczy szatan skłania króla do policzenia Izraela i działania wbrew woli Boga (1 Krn 21,1: *TM*: חש ; *LXX*: διάβολος). W Psalmach rdzeń חש posiada znacznie „przeciwstawiać się, prowadzić walkę” (Ps 38,21) oraz „działać jak przeciwnik, prześladowca” (Ps 71,13; 109,20.29.).

Podstawowe znacznie dla satanologii starotestamentowej posiadają natomiast trzy teksty. Narracja Hi 1–2 zawiera ciekawą prezentację szatana (*TM*: חש ; *LXX*: ὁ διάβολος), który pojawia się pośród „synów Bożych”, czyli członków dworu niebiańskiego. Jego działanie jest bardzo dokuczliwe dla Hioba i ma za zadanie sprawdzenie jego wierności (Hi 1,6–12; 2,1–7). Jednocześnie szatan w Hi 1–2 działa za przyzwoleniem Boga i nie posiada cech antyboskich.

Drugi istotny tekst stanowi Za 3,1–7. W tekście tym szatan (*TM*: חש ; *LXX*: ὁ διάβολος) jest oskarżycielem arcykapłana Jozuego, który ubrany jest w brudne szaty. Jednak jego zdawkowo wspomniane oskarżenie nie tylko nie zostaje przyjęte, ale uciszone niejako przez anioła, który działa w imieniu Boga. Bóg zakazuje szatanowi oskarżania.

Ostatni istotny tekst pojawia się w kontekście refleksji mądrościowej zawartej w Mdr 1–2. Autor biblijny stwierdza, że śmierć weszła na świat z powodu zawiści diabła (Mdr 2,24; διάβολος). W ten sposób dokonano doprecyzowania w wymiarze biblijnej satanologii przedchrześcijańskiej łącząc figurę szatana z opisem upadku człowieka w ogrodzie Eden (Rdz 2,4b–3,24). Wewnątrzbiblijna refleksja na temat odpowiedzialności diabła za śmierć człowieka pozwala na identyfikację szata-

in Heaven: חש in the Hebrew Bible, Harvard Semitic Monographs 43, Atlanta 1988, s. 17–23; G. Messadié, *A History of Devil*, New York – Tokyo – London 1996, s. 91–175; L. Koehler, W. Baumgartner, J.J. Stamm, *Wielki słownik hebrajsko-polski i aramejsko-polski Starego Testamentu*, t. II, Warszawa 2008, s. 343–344; K. Kościelniak, *Zło osobowe w Biblii*, s. 74–82.

⁴ C. Breitenbach, P.L. Day, *Satan*, w: *Dictionary of Deities and Demons in the Bible*, red. K. van Toor, B. Becking, P.W. van Horst, Leiden – Boston – Köln – Grand Rapids – Cambridge ²1999, s. 1369 (dalej jako *DDD*); K. Nielsen, *חש*, w: *Theologisches Wörterbuch zum Alten Testament*, red. G.J. Botterweck, H. Ringgren, Stuttgart – Berlin – Köln – Mainz, t. VII, s. 746; L. Koehler, W. Baumgartner, J.J. Stamm, *Wielki słownik hebrajsko-polski*, s. 339.

⁵ Zob. K. Kościelniak, *Zło osobowe w Biblii*, s. 75; L. Koehler, W. Baumgartner, J.J. Stamm, *Wielki słownik hebrajsko-polski*, s. 439.

⁶ *TM* = hebrajski tekst masorecki zawarty w *Biblia Hebraica Stuttgartensia*, wyd. R. Ellinger, W. Rudolph, Stuttgart ⁴1990.

⁷ *LXX* = grecki tekst Septuaginty zawarty w *Septuaginta. Id est Vetus Testamentum graece iuxta LXX interpretaes*, wyd. A. Ralphy, Stuttgart ²1979.

na wężem z raj. W pierwotnej lekturze bowiem, uwzględniając stopniowy rozwój koncepcji szatana na kartach Biblii, interpretacja Rdz 3,1–15 najprawdopodobniej mogła przyjmować zupełnie inny kierunek. Pod postacią węża-kusiciela mogło bowiem kryć się zagrożenie fałszywych kultów pogańskich lub ludzkich instynktów (por. Dn^{LXX} Bel 22.25.26.27; Dn^c Bel 23.26.27.28)⁸. W kulturach ościennych wąż był bowiem raczej istotą podziwianą, symbolizującą odrodzenie i mądrość⁹. Nierzadko wąż łączony był z kultami o zabarwieniu erotycznym i stanowił symbol falliczny. Poza nielicznymi wyjątkami, autorzy biblijni konsekwentnie prezentują negatywny obraz węża. Figura węża w swoim negatywnym znaczeniu wiąże się także mitycznymi potworami, które ogniskują w sobie buntowniczość, chaotyczność i śmiercionośny charakter morza. Ich głównym przedstawicielem jest Lewiatan, prezentowany głównie jako wielki potwór morski na kształt wielogłowego morskiego węża (por. Hi 3,8; 41,22–26; Ps 148,7)¹⁰. Figury buntowniczych potworów, które stanowią zagrożenie dla ludzi, podlegają jednak całkowitej kontroli Stwórcy zostają potem poddane dalszej refleksji teologicznej dotykającej perspektywy religijno-politycznej czy eschatologicznej (Iz 27,1; 51,9; por. Ez 29,3; 32,2; Ps 87,4)¹¹. W kontekście teologii Starego Testamentu trudno jednak dostrzec tu wyraźnie związku z figurą szatana.

Należy pamiętać, że teksty starotestamentowe prezentują dość niekompletny i niejednorodny obraz szatana. Jest on prawdopodobnie traktowany początkowo jako jeden z demonów. Jednak we wskazanych trzech tekstach o znaczeniu podstawowym zdaje się stanowić dość odrębną i autonomiczną rzeczywistość. Przypisanie szatanowi odpowiedzialności za śmierć wszystkich ludzi sugeruje, że za postacią tą kryje się coś więcej niż tylko jakiś złośliwy demon. Nowy Testament rozwija wątki zaprezentowane w ST i stawia szatana w relacji do wydarzenia Jezusa Chrystusa. Istotną rolę w wypełnieniu swoistej luki między testamentami odegrała z pewnością judaistyczna refleksja teologiczna, której ślady stanowią księgi apokryficzne Starego Testamentu.

2. Znaczenie literatury międzytestamentalnej

Wyraźnie odniesienie do historii z raj. wskazuje na identyfikację węża z jahwistycznym opisem stworzenia człowieka z szatanem. Jest także jasne, że istotną rolę w tworzeniu satanologii i demonologii judaistycznej stanowiły także pisma niekanoniczne. Wypełniają one nie tylko wyczuwalną lukę między stanem wiedzy biblijnej o szatanie w Starym i Nowym Testamencie, lecz stanowią ważne źródło informacji na temat tła kulturowego całej satanologii i demonologii biblijnej. Istotną kwestię,

⁸ Efekt atmosfery skrajnego bałwochwalstwa stanowi kult węża w Babilonii, A. W y s n y, *Die Erzählungen vom Bel und Drachen. Untersuchungen zu Dan 14, SBB 33*, Stuttgart 1996, s. 154–156.

⁹ Zob. K. K o ś c i e l n i a k, *Zło osobowe w Biblii*, s. 67–74. Autor zakłada, że w *Księdze Rodzaju* przyjmuje się istnienie diabła rozumianej jako jakaś siła demoniczna (s. 74).

¹⁰ C. U e h l i n g e r, *Leviathan*, w: *DDD*, s. 511–515. N.C. H a b e l, *The Book of Job. A Commentary*, London 1985, s. 108–109.

¹¹ Por. M. G r e e n b e r g, *Ezekiel 21–37, AB 22*, New York 1997, s. 601–602.

która nie pojawia się wprost w Biblii, a pojawia się w literaturze apokryficznej stanowi próba odpowiedzi na pytanie o początek szatana. Według późniejszej interpretacji patrystycznej szatan jest zbuntowanym aniołem, który kiedyś zajmował w hierarchii aniołów bardzo wysoką pozycję¹². Jego symboliczne imię – Lucyfer nawiązuje do jego pierwotnej bliskiej relacji z Bogiem (por. Iz 14,12)¹³. Główny punkt wyjścia poglądów wczesnochrześcijańskich stanowi alegoryczna interpretacja Iz 14,12–15 oraz Ez 28,12–19¹⁴. Interpretacja Iz 14,12–15 w kluczu satanologicznym jest stosowana przez Orygenes i Tertuliana¹⁵, natomiast Ez 28,12–19 w odniesieniu do szatana interpretują Tertulian, Orygenes, Cyryl Jerozolimski, Jan Kasjan i Hieronim¹⁶. Idea buntu części aniołów pod wodzą jakiegoś konkretnego anioła pojawiała się jednak już w literaturze międzytestamentalnej, choć nie prezentowała jakiejś zwartej prawdy. Wynika to zarówno z różnorodności literackiej i teologicznej judaistycznych pism apokryficznych, jak i z faktu, że temat zbuntowanych aniołów wkomponowany jest raczej w szeroki kontekst refleksji nad zagadnieniem istnienia zła. W opinii egzegetów pojawiający się w literaturze judaistycznej motyw buntu i upadku niektórych aniołów może nawiązywać do starożytnych mitów o pochodzeniu egipskim lub greckim¹⁷.

Główne źródła umożliwiające poznanie głównych rysów oraz poziomu zróżnicowania w pozabiblijnej judaistycznej demonologii i satanologii stanowią m.in. 1 *Księga Henocha* (dalej jako 1 Hen), *Księga Jubileuszów*, 4 *Księga Ezdrasza* (dalej jako 4 Ezd), *Życie Adama i Ewy*, *Apokalipsa Abrahama*, 2 *Księga Barucha* (dalej jako 2 Ba), *Testament Dwunastu Patriarchów*, *Wniebowzięcie Mojżesza*. Istotne źródło informacji stanowi także literatura qumrańska zachowująca typową dla siebie oryginalność teologiczną.

Jedna z wersji upadku aniołów zawarta jest w 1 Hen określanej także jako etiopska *Księga Henocha*. Historia upadku aniołów pojawia się jej pierwszej księdze nazywanej *Księgą Czuwających* (1 Hen 6–36). Przywódcą buntowników jest Szemihazah (1 Hen 6,3). Podaje się także imiona innych dowódców anielskich¹⁸. Powodem nieposłuszeństwa są piękne kobiety, z którymi zbuntowaniu aniołowie zapragnęli mieć dzieci. Efekt buntu stanowiło pojawienie się gigantów oraz rozprzestrzenianie się zła. Echa mitu o gigantach znaleźć można w Rdz 6,1–3. Szatan (nazywany tu

¹² Najwyższą pozycję zajmuje archanioł Michał, zob. M. M a c h, *Michael*, w: *DDD*, s. 569–572.

¹³ Dosłownie: „gwiazda zaranna” – w tekście *Wulgaty* jako „Lucyfer syn jutrzeńki”.

¹⁴ Zob. H. P a g e, *Powers of Evil. A Biblical Study of Satana and Demons*, Grand Rapids 1995, s. 38–39.

¹⁵ Choć zasadniczo wprost kwestia szatana w teologii Protoizajasza nie pojawia się. Zob. P. C r a i g e, *Helel, Athar and Phaeton*, *ZAW* 85 (1973), s. 223–225; R. H. O’C o n n e l, *Isaiah XIV 4B–23: Ironic trough Concentric Structure and Mythic Allusion*, *VT* 38 (1988), s. 407–418.

¹⁶ H. P a g e, *Powers of Evil*, s. 40 przypis 83.

¹⁷ Głównie przekazane przez Plutarcha mity dotyczące walk gigantów, wersje mitów o Izydzie i Ozyrysie oraz o mit o Ate, przekazany przez Homera. Zob. P. B u s c h, *Der gefallene Drache, Texte und Arbeiten zum neutestamentlichen Zeitalter* 19, Tübingen – Basel 1996, s. 147–149, 151, 192–193.

¹⁸ 1 Hen 6,7: Urakiba, Ramiel, Kokabiel, Tamiel, Ramiel, Daniel, Ezekiel, Barakiel, Asael, Armaros, Batriel, Ananiel, Zakiel, Samsiel, Sartiel, Turiel, Jomieli, Araziel. W tłum. R. Rubinkiewicza, zob. *Apokryfy Starego Testamentu*, opr. i wstęp R. Rubinkiewicz, Warszawa 1999, s. 145.

także Azazelem)¹⁹ zostanie ukarany wrzucony do piekła razem ze swymi aniołami (1 Hen 53,5; 54,5–6).

W 4 Ezd szatan przedstawiony jest jako niebezpieczny potwór, który jednak znajduje się pod całkowitą kontrolą Boga (por. 4 Ezd 48)²⁰. Noszący imię Mastema diabeł z całą energią próbuje podjąć walkę z Mojżeszem. Cel stanowi udaremnienie misji wyprowadzenia Izraela z niewoli egipskiej (zob. 4 Ezd 48,10.15).

Temat walki anioła przeciw niebu i ludziom pojawia się w qumrańskim fragmencie *Księgi Gigantów* określanym jako dialog między upadłym aniołem Szemihazą i jego synem (4 QGiants^c, fragm. 2,3–10)²¹. W pismach qumrańskich pojawia się także motyw eschatologicznego ostatecznego zwycięstwa nad Belialem, przywódcą zbuntowanych aniołów oraz jego zastępami (1 QM XV 3; XVIII 1–3) oraz motyw szatana-oskarżyciela (11 Q11 IV 11–13)²².

Podjęta w Mdr 2,24 identyfikacja szatana z wężem-kusicielem w kontekście judaistycznej literatury apokryficznej nie zawsze jest oczywista. Niekiedy pozostaje się na poziomie negatywizmu figury węża, kiedy indziej mówi się o skorzystaniu przez szatana z pomocy węża, którym mógł być jakiś zbuntowany anioł (zob. *Apokalipsa Mojżesza* 16–19; *Życie Adama i Ewy* 10; por. 1 Hen 69,6²³). W 1 QH^a XI 18 mówi się o wężu i jego duchach odnosząc się najprawdopodobniej do Beliala.

Ogólna koncepcja szatana w kontekście literatury apokryficznej wydaje się być następująca²⁴. Bunt części aniołów związany jest ze stworzeniem człowieka i umieszczeniem go w raju. Wywyższenie człowieka powoduje ich zazdrość i pychę oraz w efekcie prowadzi do buntu przeciwko Bogu oraz surowych konsekwencji. Diabeł jest głównym odpowiedzialnym za grzech Adama i Ewy, grzech Kaina czy Dawida itd.²⁵. Zbuntowani aniołowie walczą z Bogiem, jednak główną formą tej walki jest wprowadzenie w błąd ludzi poprzez prowokowanie do grzechu. Szczególnym celem działania złych duchów są więc ludzie powołani przez Boga do pełnienia szczególnej misji zbawczej. Aniołowi ci od początku posiadają swojego przywódcę, który może nosić różne imiona, niekiedy jednak wprost nazywany jest szatanem. Wartość stałą w podejściu do szatana oraz innych złych duchów stanowi całkowita hegemonia Boga sprawowana nad nimi i prowadząca do ostatecznej eschatologicz-

¹⁹ Zob. K. K o ś c i e l n i a k, *Zło osobowe w Biblii*, s. 63.

²⁰ Por. *Apocryfi dell'Antico Testamento*, opr. P. Sacchi, vol. II, *Religione e miti* 130, Torino 1993, s. 102–104.

²¹ Tekst posiada liczne luki, zob. F. G a r c i a M a r t i n e z, *Testi di Qumran*, Biblica Testi e Studi 4 1996, s. 430–432. Na temat Qumran zob. *Qumran. Pomiędzy Starym a Nowym Testamentem*, red. H. Drawnel, A. Piwowar, Analecta Biblica Lublinensia II, Lublin 2009. Sigła pism qumrańskich wg ogólnie przyjętego systemu, zob. F. F i t z m y e r, *A Guide to the Dead Sea Scrolls and Related Literature*, Grand Rapids – Cambridge 2008, s. 278–289.

²² Zob. H. B i e t e n h a r d, *Satana/διάβολος*, w: *Dizionario dei concetti biblici del Nuovo Testamento*, red. L. Conen, E. Beyreuther, H. Bietenhard, Bologna 1994, s. 1666.

²³ W 1 Hen 69,6 wąż to Gardiel, jeden z przywódców zbuntowanych aniołów.

²⁴ Zob. K. N i e l s e n, *Satan. The Prodigal Son? A Family Problem in the Bible*, Sheffield 1998, s. 119–121, 156–171. P. S a c c h i, *L'Apocalittica giudaica e la sua storia*, Biblioteca di cultura religiosa 55, Brescia 1990, s. 274–275.

²⁵ Por. *Apokalipsa Mojżesza* 2; *Życie Adama i Ewy* 9–11.

nej kary za nieposłuszeństwo. W eschatologii qumrańskiej jej wyrazem jest walka i ostateczne zwycięstwo nad Beliarem, przywódcą sił ciemności.

3. Szatan w Nowym Testamencie

Pisma nowotestamentowe w zgodny sposób podkreślają negatywy charakter szatana. Rzeczywistość szatana wyrażana jest w sposób dość jednoznaczny za pomocą szeregu terminów, które w perspektywie teologicznej Nowego Testamentu posiadają podobne znaczenie i odnoszą się do jednej i tej samej postaci. Oczywiście satanologia nowotestamentowa nie jest pozbawiona znaków zapytania i pułapek interpretacyjnych. Do jednej z nich należy zróżnicowana i nie do końca jednoznaczna demonologia²⁶. Problem dotyczy przede wszystkim rozróżnienia między demonami a szatanem, które w niektórych tekstach jest trudne²⁷. Odniesienie leksykalne do demonów występuje w Nowym Testamencie 64 razy, z tego tylko raz w liczbie pojedynczej. Są one konsekwentnie uważane za złe duchy wrogie wobec Jezusa i ludzi²⁸. Dlatego można je uważać za aniołów diabła, który często pełni funkcję ich przywódcy. Pomimo esencjalnego związku z szatanem są one bytami odrębnymi, nierzadko o przymiotach osobowych. Pomimo różnych przejawów negatywnego wpływu demonów na człowieka ich główny cel działania posiada charakter czysto religijny. Stanowi go odwrócenie ludzi od kultu prawdziwego Boga²⁹.

W Nowym Testamencie postać szatana określana jest za pośrednictwem całej gamy terminów. Określenia podstawowe nawiązują do hebrajskiego terminu שָׂטָן.

Często autorzy nowotestamentowi stosują greckojęzyczne wersje określenia hebrajskiego jako σατανᾶς lub σατᾶν (36 razy) w naturalny sposób nawiązując do jego rozumienia w kontekście Starego Testamentu i judaistycznej literaturze pozabiblijnej³⁰. Jednak w odróżnieniu od nieostrego znaczenia terminu szatan w Starym Testamencie, Nowy Testament widzi w szatanie zawsze przeciwnika Jezusa i planów zbawczych wobec ludzi. Stanowi on przeciwstawieństwo Jezusa³¹.

Zdecydowanie najczęściej w Nowym Testamencie pojawia się termin „diabeł” – διάβολος (37 razy). Termin διάβολος stanowi zasadniczo grecki przekład terminu hebrajskiego שָׂטָן³². W *Septuagincie* (22 razy) następuje zmiana lub co najmniej poszerzenie znaczenia terminu διάβολος, który jest traktowany głównie jako odpowiednik שָׂטָן i oznacza przeciwnika, nieprzyjaciela i oskarżyciela. Sens podstawowy w starożytnym języku greckim wiąże się z czasownikiem – διάβαλλω (δια + βαλλω)

²⁶ Zob. J. Flis, *Demony według Nowego Testamentu – mit czy rzeczywistość?*, RBL 40 (1987), s. 40–49.

²⁷ Por. K. Kościelniak, *Zło osobowe w Biblii*, s. 80.

²⁸ O. Böcher, *δαίμων*, *Exegetisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, red. H. Balz, G. Schneider, Stuttgart – Berlin – Köln ²1999, t. I, s. 649.

²⁹ K. Kościelniak, *Zło osobowe w Biblii*, s. 85.

³⁰ W. Bauer, *Griechisch-deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments und der frühchristlichen Literatur*, Berlin – New York ⁶1988, kol. 1490.

³¹ K. Kościelniak, *Zło osobowe w Biblii*, s. 86.

³² Zob. G.W. Foerster, *διάβαλλω*; *διάβολος*, w: *TWNT*, t. II, s. 69–71. 74–80.

– i szeroką gamą znaczeń takich jak „dzielić, oddzielać, oskarżać, czynić zarzuty, odrzucać, fałszywie świadczyć, zniesławić”³³. Z διαβολος wiąże się także διάβαλλή – „oszczerstwo, obmowa”.

Negatywny, wrogi charakter szatana podkreślają takie określenia jak „kusiciel” (ὁ πειράζμων), „Zły” (ὁ πονηρός) czy „nieprzyjaciel” (ὁ ἐχθρός).

Kuszenie nawiązuje do rzeczywistości wyrażane za pomocą całej gamy pokrewnych znaczeń, którą określa się jako próba, doświadczenie, pokusa. Wystawianie na próbę Boga jest wielką zuchwałością i ciężkim wykroczeniem, potępianym w tekstach starotestamentowych. Szatan jest kusicielem, czyli zuchwałym agresorem wobec Jezusa. Cechę tę podkreślają szczególnie ewangelijne opisy kuszenia Jezusa na pustyni (Mt 4,1–11; Łk 4,2–13; por. Mk 1,13). Kuszenie Jezusa poprzedza okres Jego publicznej działalności. Jest oczywiste, że także ludzie, szczególnie wierzący są poddawani kuszeniu (por. Dz 8,19; 1 P 4,12). Niekiedy sami stają się bezwiednymi narzędziami kuszenia (por. Mk 8,33). Zawarte w Mt i Łk opisy kuszenia zawierają informacje o głównych kierunkach zwodzenia szatana oraz o sposobach przeciwdziałania tych pokus. Jest jasne, że nie wolno lekceważyć działania szatana.

Zły to ten, który jest całkowicie przeciwny planom Bożym i na różne sposoby próbuje je udaremnić (por. Mt 13,19). Ci, którzy mu ulegają stają się chwastem, współpracownikami Złego, w którego mocy leży świat (por. Mt 5,37; 13,38; 1 J 3,12; 5,19). Chrześcijanin jest wezwany do walki i zwycięstwa nad Złym i efektami jego działań (zob. Ef 6,16; 1 P 5,8–9; por. Mt 6,13). Pewien problem stanowi możliwość jednoznacznej interpretacji niektórych odniesień do złego, które niekiedy mogą odnosić się do zła w sensie ogólnym lub do Zła osobowego (zob. Mt 6,13 itd.).

Podobny, niekiedy ambiwalentny charakter posiada określenie „nieprzyjaciel”. Termin grecki sugeruje związek tej nieprzyjaźni z nienawiścią, gniewem i wrogością³⁴. Wielokrotnie mówiąc o nieprzyjacielu autorzy biblijni odnoszą się do konkretnych lub symbolicznych nieprzyjaciół Jezusa i Jego wyznawców. Obok śmierci (por. 1 Kor 15,26) głównym nieprzyjacielem Boga, szkodzącym dziełu zbawienia jest szatan (zob. Mt 13,25.28.39; Łk 10,19).

Ważnym terminem, który w opinii egzegetów wyraża zwierzchnictwo szatana nad światem demonów jest określenie „Belzebub” lub „Belzebul” (Βεελζεβούβ; Βεελζεβούλ). Wyrażenie Belzebub etymologicznie nawiązuje do 2 Krl 1,2, gdzie pojawia się do Baala, boga Ekronu. Do jego wyroczni udają się wysłańcy Ochozjasza. Sanktuarium w Ekronie jest dedykowane Baal Zebubowi (בַּבְּעֻל זְבוּב)³⁵. W kontekście ewangelijnej polemiki przeciwników Jezusa pojawia się oskarżenie o Jego związki z Belzebubem³⁶ wskazujące jednocześnie, że dla faryzeuszy rzeczywistość zła posiada złożony, kolektywny charakter (Mt 12,24). Jezus odpiera te zarzuty (Mt 12,27; por. Łk 11,18).

³³ H.G. Liddell, R. Scott, *A Greek-English Lexicon*, Oxford⁹1940, s. 390. K. Kosielnia k, *Zło osobowe w Biblii*, s. 88.

³⁴ K. Kosielnia k, *Zło osobowe w Biblii*, s. 120–121.

³⁵ Na temat biblijnej ewolucji terminu zob. K. Kosielnia k, *Zło osobowe w Biblii*, s. 94–96.

³⁶ Zob. A. Maggi, *Jezus i Belzebul. Szatan i demony w Ewangelii św. Marka*, Kraków 2001.

Warto wspomnieć inny tytuł szatana, który podobnie jak określenie Belzebub stanowi swoisty kryptonim szatana. Jest imię Beliar, które nawiązuje do literatury starotestamentowej oraz apokryficznej, w szczególności zaś do tekstów qumrańskich³⁷. Występuje ono tylko jeden raz w 2 Kor 6,15. Beliar jest przeciwstawieniem Chrystusa, dlatego według Pawła wierzący powinni walczyć o jednoznaczne świadectwo swojej wiary (por. 2 Kor 6,1–18). W opinii niektórych egzegetów określenie *Beliar* może odpowiadać Antychrystowi z 1 J 4,3 (por. 1 J 2,18. 22; 2 J 7) lub do używanej przez Jana określenia „władca tego świata” (J 12,31; 14,30; 16,11)³⁸.

Określenie szatana jako władcy tego świata stanowi ważny element teologii Janowej. Agresja szatana wobec Jezusa znajduje swoją kontynuację w jego atakach na wspólnotę wierzących. Dlatego Kościół musi mieć świadomość swojej tożsamości i przynależności do Chrystusa a nie do tego świata (por. J 8,23; 15,23). Szatan został już zwyciężony poprzez ofiarę Jezusa (por. J 12,31).

Wspomniane określenie i tytuły szatana zawarte w tekstach Nowego Testamentu świadczą o wadze przesłania teologicznego dotyczącego tej postaci. Szatan jawi się jako główny przeciwnik Jezusa Chrystusa i Królestwa Bożego na ziemi. Stanowi także podstawowe niebezpieczeństwo dla poszczególnych chrześcijan. W przestrzeni satanologii Nowego Testamentu Apokalipsa św. Jana stanowi ważne źródło, które nie tylko harmonijnie współbrzmi z resztą ksiąg, ale prowadzi nowe, istotne akcenty teologiczne.

ORYGINALNOŚĆ OBRAZU SZATANA W AP

Pod względem teologicznym Ap stanowi swoiste uwieńczenie przesłania Nowego Testamentu. Dotyczy to przede wszystkim rozbudowanej eschatologii, jednak aktualne studia Ap wskazują także na inne wymiary tej subtelnej wyjątkowości, jak np. jej oryginalny charakter profetyczny i liturgiczny. Oryginalność satanologii Ap widoczna jest na różnych płaszczyznach, z których należy pokreślić dwie. Pierwszą stanowi oryginalność terminologiczno-symboliczna. Druga, to specyficzne akcentowanie i poszerzanie niektórych znanych z innych tekstów nowotestamentowych koncepcji teologicznych dotyczących szatana.

Pod względem terminologicznym i symbolicznym w satanologii Ap najważniejsze miejsce zajmuje „smok” (ὁ δράκων)³⁹. Smok to podstawowe określenie szatana w Ap 12–20. W narracji Ap w perspektywie charakterystyki teologicznej szatana kluczowe znaczenie posiada tekst Ap 12,9 (por. 20,2) bezpośrednio powiązany z symbolem smoka. W kontekście wizji dwóch znaków w Ap 12,1–17 prezentowa jest konfrontacja między smokiem a niewiastą i Michałem⁴⁰. W 12,9 tajemniczy

³⁷ Zob. S.D. Sperrling, *Belial*, w: *DDD*, s. 332. Por. 1 Sm 1,16; 2,12; 25,17; 2 Sm 16,7; Testament Lewiego 19,1; 1 QM XIII 12; 1 QS I 10; 1 QH II 22.

³⁸ K. Kościelnia, *Zło osobowe w Biblii*, s. 102–103. Autor podkreśla jednak, że pierwotne znaczenie antychrysta odnosi się do głosiciela błędnych nauk (s. 122).

³⁹ Zob. M. Karczewski, „*L'altro segno*” (*Ap 12,3*). *La figura del dragoin Ap 12,3–17 e le sue implicazioni teologico-bibliche*, Roma 1999, s. 7–56.

⁴⁰ Na temat struktury literackiej Ap 12 zob. D.E. Aune, *Revelation 6–16*, World Biblical

smok, wyrzucony z nieba, zostaje ostatecznie zdemaskowany. Autor Ap wskazuje wprost, że symbol smoka odnosi się do szatana. Podkreśla to użyty imiesłów strony biernej – „nazywany” (ὁ καλούμενος). Dla autora Ap zwykłe określenia – szatan i diabeł – są daleko niewystarczające⁴¹. Jego nowe, właściwe określenia symboliczne to smok i wąż starodawny. Termin ὁ δράκων w kontekście Nowego Testamentu występuje jedynie w Ap. Tradycyjne tłumaczenie „smok” stanowi spore uproszczenie, ponieważ w kolejnym naturalnym środowisku teologicznym, czyli w Starym Testamencie możliwe związki terminologiczne nie są jednoznaczne. Już użycie ὁ δράκων w LXX sugeruje szeroki zakres tego terminu, które obejmuje wielkiego węża morskiego, potwora morskiego, mitycznego buntowniczego potwora, agresywnego węża także szakala⁴².

Powstaje pytanie, na ile polski termin „smok” jest w stanie oddać sens greckiego δράκων? Oczywiście smok z Ap 12–20 stanowi rzeczywistość doprecyzowaną przez kontekst symboliczny w Ap 12,3–17 jak i przez dalsze wizje (Ap 13,2.4. 11; 16,13; 20,2–3)⁴³. W sposób typowy dla symboliki Ap figura smoka „staje się”, dostarcza ciągle nowych informacji. Oczywiście zakorzenienie symbolu smoka w Starym Testamencie sugeruje jego buntowniczość, zwrócenie się przeciw Stwórcy (por. Rdz 1,21; Hi 3,8; 7,12; 40,7–41,26). Być może jego prawzór stanowi Lewiatan (zob. Hi 41,22–26; Ps 29,3–4; 33,7; 65,8 itd.)⁴⁴. Możliwe jest dostrzeżenie w nim aluzji do przeciwników polityczno-religijnych dawnego Izraela (por. Iz 30,7; Ez 29,3; 32,2; Ps 87,4). Rozpoznawalny jest związek z mitycznymi potworami, których unicestwienie wkomponowane jest starotestamentowe i judaistyczne koncepcje eschatologiczne (por. Iz 27,1; 1 Hen 60, 7–9. 24–25; 4 Ezd 6,49–52; 2 Ba 29,4)⁴⁵. W wizjach Ap smok nie traci cech, które związane są z nim w Starym Testamencie i pozabiblijnej apokalipsie judaistycznej, ale zyskuje nowe jasno osadzone w kontekście chrystologicznym i eklezjalnym.

W Ap 12,3–4b smok jest wielkim, groźnym i śmiertelnośnym potworem⁴⁶. Jest jednak bardzo inteligentny i aspiruje do bycia królem. Jego pycha zwraca się przeciwko Stwórcy, którego próbuje naśladować. Zestawienie pychy, inteligencji i niezwyklej agresywności szatana sprawia, że musi on być traktowany poważnie. Konfrontacja z niewiastą w Ap 12,4b–6.13–17 nie pozostawia złudzeń, że głównym celem pozostaje Syn niewiasty (12,4b–5). Jako Jego matka oraz matka pozostałego potomstwa staje się ona przedmiotem wścieklej agresji szatana. Symbol smoka pozostaje w ścisłym związku z innymi symbolami o zabarwieniu satanologicznym jak dwie bestie z Ap 13,1–13, demony z Ap 16,13–14 i Babilon (Ap 17–18). Smok nie jest jednak

Commentary 52B, Nashville 1998, s. 660–664. M.in. o kwestii związków Ap 12,7–9 z literaturą mitologiczną hellenizmu i judaizmu mówi M. Wojciechowski, *Wpływy greckie w Apokalipsie św. Jana*, *Biblica et Patristica Thorunensia* 5 (2012), s. 120–123.

⁴¹ D.E. Aune, *Revelation 6–16*, s. 697.

⁴² Zob. J. Day, *Dragon and Sea*, w: *Anchor Bible Dictionary*, red. D.N. Freedmann, New York – London – Toronto – Auckland 1992, t. II, s. 228.

⁴³ Zob. M. Karczewski, *Dynamika symbolu w Ap 12,3–4a*, *SE IV* (2002), s. 210–216.

⁴⁴ Zob. C. Uehlinger, *Leviathan*, w: *DDD*, s. 511–515.

⁴⁵ Por. M. Karczewski, *Szatan w Apokalipsie św. Jana*, s. 27–30.

⁴⁶ Zob. R. Baulicham, *The Climax of Prophecy. Studies on the Book of Revelation*, Edinburgh 1993, s. 188.

w stanie konkurować z Bogiem i Barankiem. Jego stopniowa degradacja widoczna jest szczególnie w Ap 12,3–17 oraz w Ap 20,2–3. W interpretacji eklezjologicznej symbolu niewiasty z Ap 12, którą atakuje smok wskazuje się na fakt, że szatan atakuje wspólnotę Kościoła wtedy, gdy uobecnia ona Jezusa Chrystusa („rodzi Go”) i próbuje pozbawić ją jej tożsamości, której ważny wymiar uobecnia symbol pustyni⁴⁷. Kościół jednak nie zostanie zwyciężony przez szatana ponieważ stanowi wyjątkową własność Chrystusa (por. Ap 1,9–20). Przynależność do Chrystusa nie może być jednak powodem beztroski, ale stanowi fundament ciągłej odnowy (por. Ap 2–3).

Rzadkie odniesienie do kuszenia węża-szatana w raju może posiadać bezpośrednie (2 Kor 11,3; por. Rz 16,20), a z pewnością pośrednie odniesienia w tekstach Nowego Testamentu (por. Łk 13,39; 22,3; 1 J 3,8)⁴⁸. Wyjątkowość porównania szatana do starodawnego węża polega na intencjonalnym wkomponowaniu tego określenia w kontekście listy jego nazw w Ap 12,9 jako drugie najważniejsze po smoku. Wyrażenie to posiada jeszcze jedną cechę: pojawia się zawsze w kontekście prezentacji kłęski szatana (por. Ap 12,7–12; 20,2–3). W Ap 12,9 autor nie pozostawia wątpliwości, że chodzi o węża z raju stosując podwójny rodzajnik określony przed rzeczownikiem i przed przymiotnikiem co sprawia, że ὁ ὄφις ὁ ἀρχαῖος można tłumaczyć dosłownie jako „ten wąż ten starodawny”. W Ap 20,2 odniesienie do starodawnego węża otwiera serię określeń satanologicznych wyrażoną za pomocą niekonsekwencji gramatycznej, w której w szeregu tytułów po formach gramatycznych wyrażonych w dopełniaczu pojawia się seria w mianowniku. Podobnie jak w innych przypadkach chodzi prawdopodobnie o intencjonalne wprowadzenie zgrzytu gramatycznego, który ma podkreślić wagę tekstu⁴⁹. Odniesienie do kusicielskiej, zwodniczej działalności szatana oraz jego współpracowników podkreślane jest za pomocą czasownika πλανᾶω⁵⁰. W przypadku identyfikacji węża starodawnego w Ap 12,9 ciągły charakter kuszenia podkreśla użycie formy imiesłowu czasu teraźniejszego (ὁ πλανῶν)⁵¹. Szatan jest tym, który zwodzi. Obszar kuszenia stanowi cały zamieszkały świat⁵². Autor Ap wielokrotnie podkreśla, że kuszenie szatana przynosi sukces (por. Ap 20,7–10)⁵³. Świadczy o tym gama jego współpracowników, którzy podobnie jak on podejmują walkę z Bogiem i jego wyznawcami.

Termin „oskarżyciel” (ὁ κατήγορος) użyty w hymnie z Ap 12,10–12 stanowi kolejny oryginalny element satanologii Ap w relacji do Nowego Testamentu. Przywołuje wspomniany powyżej tekst z Zach 3,1–2 oraz postać szatana z Hi 1–2. Oskar-

⁴⁷ Por. D. K o t e c k i, *Szatan a Kościół w ujęciu Ap 12*, w: „*Bóg jest miłością*” (1 J 4,16). *Studia dla ks. prof. Józefa Kudasiewicza w 85 rocznicę urodzin*, red. W. Chrostowski, Warszawa 2006, s. 225–251.

⁴⁸ Por. L.K. H e n d e l, *Serpent*, w: *Anchor Bible Dictionary*, t. V, s. 1113–1116.

⁴⁹ Na temat inkoherecji gramatycznej w Ap zob. M. K a r c z e w s k i, *Reinterpretacja Księgi Rodzaju w Apokalipsie św. Jana*, Biblioteka Wydziału Teologii Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego 55, Olsztyn 2010, s. 37–41.

⁵⁰ Zob. H. B r a u n, πλανᾶω, w: *TWNT*, t. VI, s. 230–252.

⁵¹ Podkreślenie aktualności kuszenia ma istotne znaczenie dla rozumienia wcześniejszych tytułów satanologicznych, zob. D.E. A u n e, *Revelation 6–16*, s. 695.

⁵² Zob. O. M i c h e l, οἰκουμένη, w: *TWNT*, t. V, s. 159–161.

⁵³ Zob. D.E. A u n e, *Revelation 17–22*, World Biblical Commentary 52C, Nashville 1998, s. 1089–1090.

żanie jest jedną z istotnych cech szatana⁵⁴. Autor Ap podkreśla, że oskarża on dniem i nocą. Oskarżanie wyrażone jest za pomocą imiesłowu czasu teraźniejszego podkreślającego ciągłość czynności. Oskarżanie uwidacznia całą przewrotność szatana oraz potwierdza zawartą w tekstach apokryficznych Starego Testamentu intuicję, że w szatan jest największym wrogiem człowieka. Nawet wtedy, kiedy oferuje mu miraż niezależności od Boga i samowystarczalności, tak naprawdę niszczy tych, którzy za nim idą. Wszelkie zbudowane przez niego relacje cechuje fałsz. W przypadku podjętej ze Starego Testamentu cechy szatana jako oskarżyciela tekst Ap 12,10–11 dodaje, że oskarżenie to nie ma już podstaw. Powód oskarżenia został przezwy-
ciężony przez Jezusa Chrystusa, Zabitego i Zmartwychwstałego Baranka. Mogą być z uwolnieni od oskarżenia ci, którzy obmywają się we krwi Baranka i wiernie w Nim trwają (por. Ap 7,14).

Istotną cechą obrazu szatana w Ap stanowi jest relacja do struktur administracyjnych, religijnych i handlowych. Szatan przesładuje Kościół na różne sposoby. Czini to poprzez czynniki administracyjne Rzymu w Pergamonie oraz antychrześcijańskie knowania wyznawców judaizmu⁵⁵ w Smyrnie i Filadelfii (Ap 2,9.13; 3,9). Jest inspiratorem agresywnego antychrześcijańskiego działania struktur imperialnych (Ap 13,2–3)⁵⁶. Razem z dwiema bestiami, z których jedna jest nazywana także Fałszywym Prorokiem tworzy swoistą triadę (Ap 16,13) uparcie dążąc do konfrontacji z Bogiem. Bestie realizują zamiary smoka (Ap 13,2–4. 14). Działanie poprzez struktury stanowi oryginalny rys działalności szatana w odniesieniu do pozostałych tekstów Nowego Testamentu. Można dopatrywać się jakiegoś związku między apokaliptycznym wyrażeniem „synagoga szatana”⁵⁷ i typowo konfesyjną kontrowersją między przedstawicielami oficjalnego judaizmu oraz zwolennikami Jezusa w J. Natomiast uderza niezwykle nacisk na związek satanologii z symbolami nawiązującymi do rzeczywistości Imperium Rzymskiego. Nigdzie w Nowym Testamencie, poza środowiskiem teologicznym Ap, nie został on wyartykułowany z takim rozmachem i wyrazistością. Jednocześnie warto pamiętać, że profetyczny charakter Ap umożliwia podejmowanie interpretacji relacji szatan – struktury w sensie metahisterycznym⁵⁸.

Z pewnością dalsze studium porównawcze mogłoby doprowadzić do znalezienia innych mniej lub bardziej prawdopodobnych oryginalnych treści w teologicznym obrazie szatana w Ap na tle innych tekstów biblijnych. Wskazane powyżej należy uznać za najbardziej ewidentne.

⁵⁴ Por. M. Wojciechowski, *Apokalipsa świętego Jana. Objawienie, a nie tajemnica*, NKB.NT t. XX, Częstochowa 2012, s. 275.

⁵⁵ Zob. S.J. Frisen, *Sarcasm in Revelation 2–3: Churches, Christians, True Jews and Satanic Synagogues*, w: *The Reality of Apocalypse. Rhetoric and Politics in the Book of Revelation*, red. D.L. Barr, *Studies Society of Biblical Literature Symposium Series* 39, Atlanta 2006, s. 137–141.

⁵⁶ Por. J.W. vanHenten, *Dragon Myth and Imperial Ideology in Revelation 12–13*, w: *The Reality of Apocalypse*, s. 181–205.

⁵⁷ Możliwe interpretacje prezentuje M. Wojciechowski, *Apokalipsa świętego Jana*, s. 135–137.

⁵⁸ Nie chodzi o powielanie naiwnych i nieuprawnionych konkretyzacji, które pojawiały się w historii interpretacji Ap 13 i 17–18, ale o zachowanie wrażliwości na zawarte w tych tekstach wskazówki o charakterze ponadczasowym.

PODSUMOWANIE

Żadna z cech oryginalnej satanologii Ap nie pozostaje w jakimkolwiek kontraście z przesłaniem teologicznym pozostałych pism nowotestamentowych. Można stwierdzić, że oryginalność ta jest mocno związana z niepowtarzalnym i unikatowym pod wieloma względami charakterem literackim i teologicznym Ap. Dotyczy to przede wszystkim niezwyklego zakorzenia symboliki Ap w środowisku Starego Testamentu. Z drugiej strony symbole te nabierają nowego, chrześcijańskiego znaczenia a skondensowane treści teologiczne w nich zawarte zachowują niezwykłą profetyczną świeżość. W przypadku obrazu szatana dotyczy to przede wszystkim smoka i imperium, które zakłada pośród ludzi. Autor Ap wyjątkowo mocno akcentuje zwodniczy charakter działania szatana jako kusiciela. Ustanie skuteczności jego oskarżania jest tylko jednym z wielu efektów klęski szatana i określania jego narastającej wraz ze zbliżaniem się paruzji – słabości. Ap jest daleka od fatalizmu i dobrą nowiną o zwycięstwie na grzechem i śmiercią prezentuje jako rzeczywistość, która już się spełnia. Moc szatana została złamana. Choć jest on groźny i agresywny (por. Ap 12,12) to jednak został nieodwołalnie zwyciężony przez Baranka, którym jest Lew z pokolenia Judy, Odrośl Dawida – Jezus Chrystus (por. Ap 5,5).

**ORIGINALITY OF SATANOLOGY
OF APOCALYPSE ON THE BACKGROUND
OF BIBLICAL LITERATURE**

SUMMARY

The article entitled *Originality of satanology of Apocalypse on the background of biblical literature* is dedicated especially theological vision of Satan in the Apocalypse. Against the background of the New Testament figure of Satan in Revelation presents new content. So far satanology is expanded. Introduces new accents.

**DIE ORIGINALITÄT DER SATANALOGIE
DER APOKALYPSE AUF DEM HINTERGRUND
DER SONSTIGEN BIBLISCHEN LITERATUR**

ZUSAMMENFASSUNG

Der Artikel – *Die Originalität der Satanalogie der Apokalypse auf dem Hintergrund der sonstigen biblischen Literatur* wird in besonderer Weise der Satanalogie der Apokalypse des Johannes gewidmet. Auf dem Hintergrund des Neuen Testaments die apokalyptische Figur des Satans präsentiert neue Indizien. Die bisherige Satanalogie wird auf der symbolisch-terminologischen erweitert. Es werden neue Akzente eingesetzt.